

**Олжобай Каратаев, профессор, т.и.д.,
Кастамону университети, Түркия**

Кыргыздардын Түштүк Сибирь чөлкөмү жана этностору менен этногенетикалык, этномаданий, тарыхый жалпылыктары

Аннотация

Макалада кыргыздардын Түштүк Сибирдин түрк тилдүү этностору менен этногенетикалык, этномаданий жана тарыхый жалпылыктары иликтенет. Бул жалпылыктар тарыхый-этнографиялык, ономастикалык (этнонимдер, топонимдер ж.б.) маалыматтар менен бекемделген. Изилдөөдө алтайлыктар (түндүк жана түштүк алтайлыктар), хакастар, тувалар, шорлор сыяктуу тектеш этностордун этногенезинде енисей кыргыздарынын басымдуу ролу такталган. Тарыхый маалыматтар менен бирге этнонимиялык, топонимиялык параллелдер келтирилет. Келтирилген тарыхый, фольклордук, лингвистикалык, географиялык маалыматтар Саян-Алтай (Түштүк Сибирь, Монголия) тарыхый-этнографиялык аймагынын Кыргызстан жана ага чектеш чөлкөмдөр менен этникалык, тилдик, маданий жалпылыктарды чагылдырат.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, Кыргызстан, Түштүк Сибирь, этногенез, этнонимдер, жер-суу аталыштары, этностор

Абстракт

В этой статье исследуются этногенетические, этнокультурные и исторические общности кыргызов с тюркоязычными этносами Южной Сибири. Эти исторические общности подкреплены историко-этнографическими, ономастическими (этнонимы, топонимы и др.) данными. Исследовано определяющая роль енисейских кыргызов в этногенезе и культурогенезе хакасов, тувинцев, алтайцев (северные и южные алтайцы), шорцев и их историческая общность с тениртооускими кыргызами. На их основе выделены исторические данные, топонимические и этнонимические параллели. Приведенные исторические, фольклорные, лингвистические, географические данные отражают этнической, языковой, культурной общности этносов населяющих Саяно-Алтая (Южный Сибирь, Монголия) и современного Кыргызстана и сопредельных территорий.

Ключевые слова: кыргызы, Кыргызстан, Южная Сибирь, этногенез, этнонимы, топонимы, этносы

Кыргыздар – Саян-Алтай, Бурятия, Монголиянын (Түштүк Сибирь чөлкөмү) этностук-маданий чөйрөсү менен байыртадан тарыхый байланышта болуп келгени илимде эбактан изилденип келери маалым. Ал гана эмес кыргыз этносунун айрым учкундары Тибетте, Лоб-Нордо, Шэньси жана Ганьсу, Хэйлунцзянь, Чыгыш Теңир-Тоо (КЭР), Якутия, Башкыртстан, Крым жарым аралы, Гагаузия (Молдова), Орто Азия менен Казакстанда кеңири тарагандыгы белгилүү. Ириде, Түштүк Сибирь (Саян-Алтай, Монголия), Чыгыш Теңир-Тоо жана Кыргызстан, ага чектеш аймактар кыргыз этносунун, тилинин, маданиятынын пайда болгон,

калыптанган, өнүккөн чөлкөмдөрү, кыргыз этногенезинин эволюциялык илгерилөөсүнүн (өнүгүүсүнүн) тынымсыз жүргөн чөлкөмдөрү катары билебиз. Кыргыздар менен аталган аймактардын тарыхый-этникалык байланыштары илим адамдарын бери болгондо 200 жылдан бери кызыктырып келет. Кыргыздардын этногенези, миграциясы жана локалдашуусу боюнча айрым кайчы пикирлердин болгондугуна карабастан, соңку учурдагы тарыхчы-этнографтардын, археологдор, ономастар, фольклорчулар жүргүзгөн изилдөөлөр жана алардын жыйынтыктары Түштүк Сибирден Чыгыш Теңир-Тоо жана бүгүнкү Кыргызстан, ага чектешкен кеңири чөлкөмдөр кыргыздардын этностук өнүгүүсү, этногенези, тили жана эл катары калыптанган бирдиктүү аймак, этномаданий кыргыз экендигин далилдеп жатканы ырас. Узак тарыхый-этникалык өнүгүүнүн шарттарында маданияттардын жана тилдердин симбиоздошуусу объективдүү көрүнүш. Кошуна жашаган калктардын өз ара маданий баалуулуктары, диний ишенимдери, каада-салт, үрп-адаттарынын тийгизген таасири бар.

Сибирдин түрк тилдүү элдеринин, анын ичинде хакас, алтайлыктар (түндүк, түштүк алтай этнографиялык топтору), тувалар, шорлор, чулумдар, карагастар (тофалар), Монголиянын айрым түрк тилдүү этносторунун Борбордук Азиядагы эң соңку ири этностордон болгон кыргыздардан тарагандыгы илимде далилденип келе жатат. Түндүктөгү якуттардын, кыргыздарга кошуна жайгашкан монголдордун (халха монголдору), буряттардын этногенезинде да кыргыз этнокомпоненттеринин ролу бар экендиги илимге белгилүү. Орто кылымдардагы кыргыздардын курамынан бөлүнүп чыккан сары угурлар (юйгу), фу-ю (фуюй) кыргыздары, лобнорлуктар, хотондор, долондор, катагандар, лакайлар ж.б. сыяктуу этносторду изилдөө соңку мезгилдерде алгылыктуу колго алынууда.

Түштүк Сибирдеги Тагар (б.з.ч. VIII-III кк.), Таштык (б.з.ч. II - б.з.VI кк.) маданияттарынан соң, б.з. VI к. бул аймактарда Кыргыз маданиятынын доору башталат. X-XI кк. Азыркы Монголиянын аймагын кыргыздар калтырып кеткенден соң, көчүп келген монгол, тунгус тилдүү кара кытайлар (кидандар) Түштүк Сибирдеги кыргыз маданиятына жана анын өнүгүүсүнө таасирин тийгизе алган эмес. XVIII к. баш чендерине чейин (1703-ж.) кыргыздар (енисей кыргыздары) Түштүк Сибирдеги өз саясий башкаруусу, мамлекети болгон үсөмдүк кылган этнос боюнча кала беришкен. Аймакка келген, тарыхтан кабары бар адамдар тарыхый эстеликтердин жайгашуусунан эле бул маданияттардын кайсыл маданий очокко таандык экендигин так ажырата биле алышат. Түштүк Сибир жерлери Россия империясына каратыла элекке чейин (XVIII к. 30-40 жж.) кыргыз маданияты өз үстөмдүгүн сактап кала берген. Минуса (азыркы Хакасия же Ортолук Енисей) ойдуңунда коло доорунда эле мамлекеттин алгачкы белгилери болгондугун изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Окуньев, Тагар, Салбык маданияттары жана аларга байланыштуу эстеликтер бул аймакта мамлекеттик бышык башкаруу, сакралдуу бийлик болгондугун тастыктайт. Саха-якут тарыхчысы В.Ушницкий Енисейдеги Кыргыз

каганатын Сибирдеги жападан жалгыз борборлошкон мамлекеттик бийлиги бар өлкө болгондугун баса белгилейт [34,С.51]. Чындыгында эле, теги мангыттардан чыккан Сибирь хандыгын эске албаганда (1468-1607 жж), Кыргыз каганаты борборлошкон башкаруу системасы калыптанган мамлекет болгон.

Кыргыздар жана Кыргызстанды Түштүк Сибирь жана ага чектеш аймактар, Батыш Монголия, Чыгыш Теңир-Тоонун калктарынын тарыхый-этникалык, маданий жалпылыктарын энчилүү аттардагы ономастикалык (этнонимдер, топонимдер, гидронимдер, оронимдер, зооним, фитоним ж.б.), эн тамгалар, лингвистикалык жана фольклордогу маалыматтар, тарыхый-лингвистикалык параллелдер аныктай алат.

Кыргыздардын Саян-Алтай аймагын байырлаган уруулар, элдер менен болгон түз этностук алакалары б.з. VI к. чектеринде, өзгөчө Кыргыз каганатынын үзгүлтүксүз үстөмдүк кылган мезгилдеринде тыгыз жүргөн. Саян-Алтай элдеринде айтылып келген байыркы болмуштар менен санжыраларда кыргыздар ушул аймактардын түптүү (автохтондуу) калкы катары каралат [6, С.67]. Санкт-Петербургдак археолог Д.Г.Савинов енисейлик кыргыздардын маданиятынын Алтай жана Чыгыш Казакстандагы локалдуу варианттары теңиртоолук кыргыздардын (5 варианттын ичинен) тарыхый маданиятына олуттуу таасирин тийгизгендигин белгилейт [27, С.20-24]. С.М.Абрамзон өз кезегинде кыргыздардын этностук курамындагы Борбордук Азиялык (Саян-Алтай) компоненттердин ролуна өзгөчө баа бергендиги маалым. Борбордук Азияда (Түштүк Сибирь, Монголиянын аймактары) VI к. XIII к. 30-ж. чейин, өзгөчө 840-ж. белгилүү тарыхый окуялардан соң кыргыздар аталган аймактардын саясий-социалдык турмушунда, этностук-маданий процесстерде негизги ролду ойной башташкан.

Фольклорчу-илимпоздор П.Берков, Т.Абдракунов, Р.З.Кыдырбаева, Э.А.Абдылдаев ж.б. «Алып-Манаш» жана «Манас», «Эр Төштүк» жана «Маадай-Кара» эпосторуна салыштырмалуу-параллелдүү нуктагы иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Эпостордун архаикалык катмары Борбордук Азиянын тарыхый-этнографиялык аймактары менен терең байланышкан жана дал ушул чөлкөмдө аталган кыргыз оозеки эпосунун негизи калыптана баштаган. П.Н.Берков «Манас» эпосун алтай эпосунун соңку мезгилдеги өнүгүшү, анын уландысы катары караган. Кыргыздар көп сандуу, согушчан эл болушкан; хакастарда «хыргыстың хыргычы» - «кыргыз каармандыгы», калмактарда («хэргс») кыргыздар «каардуу», «жаалдуу» деген кошумча ат менен белгилүү болушкан». Саян-Алтайдын тоолуу-токойлуу аймагын мекен кылышкан түндүк алтайлыктар (шорлор, чулумдар, куманды, челкандар, тубаларлар), же енисейлик кыргыздардын мурдагы кыштымдары түндүктөгү жашаган көчмөн кыргыздардын катаал согуштук чабуулдарын бүгүнкү мезгилде да эскеришет [7,С.69]. Кыргыздардын Түштүк Сибирь элдерине болгон саясий-экономикалык үстөмдүгү шаман мифологиясында да чагылдырылат. Түндүк алтайлыктардын (челкан, тубаларлар, куманды) фольклордук түшүнүгүндө Көк асман

(Көк Теңир) ээси Ульгендин тогуз уулунун бири «Кыргыз-хан» деп аталган. Элдик уламыштар боюнча ал адамдардын үстүнөн башкы казылык (соттук) милдетти аткарат имиш. Ал эми Тува шамандарынын эң кубаттуу жана абройлуу колдоочу духтарынын бири «Кыргыз-ээрен» деп аталары илимий адабияттарда чагылдырылып келет [23, С.72]. Түштүк Сибирь элдеринин уламыштарында кыргыздардын Алтайдан түштүккө көчүп өтүшкөндүктөрүнүн негизги себеби болуп, айрым элдердин жаратылыш кырсыгынан – топон суудан курман болушкандыктары баяндалат [6, С.70-71].

Кыргыздардын Саян-Алтайды калтырып кетишкени жөнүндө сюжет элдик уламыштарда да чагылдырылат. Теленгиттердин фольклорунда кыргыздар Түштүк Алтайдын эң байыркы жергиликтүү жашоочулары катары баяндалган. Талаа жерлерине кыргыздар арык казышып, суу алып чыгышат, эгин айдоого, эгүүгө камынышат экен. Чыга баштаган дарактарды жердин мүйүзү жана боло турган кырсыктын башталышы катары түшүнүшүп, бир эле түндө Алтайдан түштүккө карай көчүп өтүшүптүр. Кыргыздар тууралу дал ушундай сюжеттеги уламыштар шорлордо, хакастарда, чулумдарда сакталып келет. Кызыктуусу, шорлор жана түндүк алтайлыктар, челкандар хакастарды азыр да «**кыргыздар**» деп аташкандыгында. «Илгери өткөн замандарда кыргыздар алтайлыктар менен чогуу жашашып, бир хандыкты түзүшкөн. Болжол менен алганда, мындан 300 жыл мурда тынымсыз согуштардан, түркүн кырсыктардан колунда бар адамдар көчө башташыптыр. Бөлүнүп көчүп кеткендер кыргыздар эле. Минерге аты жок, көчө албай тоодо жашап калгандар алтайлыктардын элдик санжырасы боюнча «алтайлыктар» деп аталып калышыптыр» [21, С.130].

Кыргыздардын жана алтайлыктардын уруулук аталыштарындагы жалпылыктар да этногенетикалык жакындыктарды чагылдырат. Төмөндө эки элдин этнонимиясындагы параллелдүүлүктөрдүн жалпы тизмеси берилди: кыргыз - кыргыз (алтай кижги), саруу - жети сары (алтай кижги), саруу - сарык, жарике (саяк) - йарык (алтай кижги), кабели (бугу) - кобалы (алтай кижги), мурат (басыз, саяк, чекир саяк) - мерет (алтай кижги), найман - найман (алтай кижги), азык (төрт тамгалуу азык уруусу) - төрт ас (теленгит). кара найман (найман) - кара найман (алтай кижги), моңолдор - могол (алтай кижги), могол (оргу) - могол (алтай кижги), меркит (дөөлөс) - меркит (алтай кижги), муркут (дөөлөс) - меркүт (алтай кижги), коткор мундуз (мудуз) - кочкор мундуз (алтай кижги, туба кижги), туба (саруу) - туба кижги, мундуз - мундус (алтай кижги, туба кижги), зулум мундуз (мундуз) - чулум мундуз (мундус), чулум кашка (дөөлөс) - чулум мундус (мундус), сакалды (кушчу) - сагал (алтай кижги, теленгит), төрт таз (солто) - дорты (теленгит), сарттар (адигине уруулук тобундагы уруу) - сарт (алтай кижги), чулман (дөөлөс) - чалман (телеут), кара тон (жедигер) - тон (алтай кижги), кара чоро (генеоним) - чорос (алтай кижги), дөөлөс (төөлөс) – төөлөс (теленгит), ак тонду (басыз) - тон (куманды), улаан (конурат) - улан (куманды), кебек (дөөлөс) – көбөк (телеут) кара сакал (баргы) - кер сакал (куманды),

калдар (тейит) - каал (алтай кижиге), куран найман (найман) - элик (алтай кижиге), туума тукум (найман) - тумат (алтай кижиге, телеут), тогуз (багыш) - тогус (туба кижиге), татар (мунгуш) - татар (алтай кижиге), таздар (нойгут) - тастар (куманды), төрдөш (кытай) – төдөш (алтай кижиге), кара төдөш (алтай кижиге, телеут), жакшылык (бугу) - чакшылык (куу кижиге), көкө найман (найман) – көгөл найман (найман), байат (тейит) - байат (теленгут), ак кийиз (саруу) - кийис бөрүк (туба кижиге) ж.б.у.с.

Алтайлыктардын жана кыргыздардын тамак-аштарында, аны жасоо ыкмаларында, терминологиясында өтө көптөгөн аналогдор сакталып калган. Сүт, ун, эт азыктарынан тамак-аш жана суусундуктарды даярдоонун технологияларында жалпы, бирдей ыкмалар колдонулган. Мисалы, быштак, айран, курут, сүзмө, каймак ж.б. Кымыз эки элдин байыртадан даярдалып келген чыныгы элдик суусундугу болуп эсептелет. Тан династиясынын (VII-X кк.) жыл баяндары Саян-Алтай урууларында кымыз суусундук жана мас кылуучу ичимдик катары пайдаланышкандыгы баяндалат. Сыйлоо учурунда кымыз ичкен адамдар бири-бирине тике карай олтуруп алып ырдашкан [4, С.231]. В.В.Радлов да алтайлыктардын жашоо образы, тамак-ашы, каада-салты боюнча салыштырмалуу кызыктуу маалыматтарды жазат: «кыргыздардын укмуштуудай даамдуу даярдалган кымызынан соң, алтайлыктардын чегенин иче албай койдум» [26, С.163]. Кыргыз тилинин жана түштүк алтайлыктардын тилдеринин негизи узак убакыттар бою жүргөн өз ара алакалардын натыйжасында калыптанган. Б.М.Юнусалиевдин илимий тыянактарында азыркы кыргыз тили енисей-алтай доорунда эле калыптанып бүткөн деген пикир бар. Буга тууган-туушкандык лексикасындагы жалпылыктар да далил боло алары ырас [39, С.43-49]. Кырг. уул – алт. уул, улан – уулан, кыз – кыз, эне – эне, энеке – энеке, ата – ада, эже – эдье, аба – абагай, ака – ака, ини – иин, карындаш – карындаш, тууган – тууган, төркүн – төрөгөн, тай – таай, тай ата – тай ада, тай эне – тай эне, тай аке – таай эдье, тай жезде – таай дьесте, жээн – дьеен, бөлө - бөлө, өгөй – (ата, эне, бала, кыз) - өй (ад, эне, уул, кыс), эр – эр, катын – кадыт, күйөө - күйү, келин – келин, жезде – дьесте, жеңе – дьене, бажа – бадыа, кайын (ата, эне, ага) – кайын (ада, эне, ага), куда – куда, кудай – кудагай ж.б. [21, С.15-76].

820-840-жж. кыргыздар Уйгур каганатын талкалап, азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын курамына кирип калат. Хакас-Минусин, Туванын аймактары каганаттын мамлекеттик түзүлүшүнүн өзөгү болгон алты багга (аймак, округ, область) бөлүнгөн. Кызыктуусу, кыргыздардын эпитафиялык эстеликтериндеги чегилген эн тамга белгилери да Кыргыз каганатынын бактарына (область) карата өзгөчөлүктөргө ээ. Кыргыздар Туваны байырлаган уруулардын этностук жүзүнө, материалдык жана руханий маданиятына, прикладдык искусствосуна зор таасирин тийгизишти. Кыргыз каганатынын (IX-XIII кк.) курамына кирген уруулар, этностук топтор бүгүнкү тувалардын, хакас, тофаларлар жана шорлордун ата-бабалары болушкан. Саян-Алтай элдеринин өз ара этностук-маданий

жалпылыктары Кыргыз каганатынын доорунда калыптанган [17-а. С.163]. Каганат кулагандан соң, кыргыздардын айрым бөлүктөрү Туванын аймактарында жашап кала беришкен [15, С.13]. Кыргыз каганатындагы 360 жылга созулган салыштырмалуу тынч, бейкут турмуш уруулардын эркин көчүп-конуп жүрүүсүнө шарт түзүп, айрым этностук топтордун өз ара жуурулушуна алып келген.

Кыргыздар уйгурларды моюн сундургандан кийин Кыргыз каганы мамлекеттин борборун, өз өргөөсүн Танну-Ола (Туванын түштүгү) тоосунун күңгөй жагына көчүрөт. 917-ж. кыргыздарды азыркы Монголиядан кара кидандар (Ляо династиясы) сүрүп чыгарган. Бул тарыхый, согуштук-саясий окуялардан соң (917-ж. кийин), Тува жана Минусин ойдуңу кыргыздардын ээлигинде кала берген [29, С.98-99]. IX-XIII кк. Енисей бассейнинин аймактарын байырлаган уруулардын этностук курамында, маданиятында бир топ өзгөрүүлөр болуп өткөн. Бул этностук-маданий процесс кыргыздардын көчүп келүүсү менен байланышкандыгын кыргыздар калтырган археологиялык эстеликтер, сөөктү өрттөп көмүү салты далил боло алат. Мындан сырткары, Туванын аймактарында кенен тараган көп сандаган «кыргыз» уруктары, фамилиялары кылымдар бою өкүм сүргөн кыргыздардын саясий-экономикалык бийлигин чагылдырат [17-а, С.163-170]. Учурда, «кыргыз» - Тува аймагында өтө кенен таралган фамилиялардын аталышы катары белгилүү [16, С.55]. Айтмакчы, Тувадагы кыргыз урууларынын курамы көп сандуу болгондугун XVIII к. жазма булактар да тастыктайт [25, С.13-15]. Белгилей кетчү маселе, тувалардын ичинде эң ирилерден деп аталган эки «кыргыз» урууларынын биринин өкүлдөрү IX к. Кыргыз мамлекетинин борбору турган Танну-Ола тоосунун этегине туташ жайгашкан Сайзыг-Гол, Эрзин, Нарын дарыяларынын өрөөндөрүн мекендеп келишет. Экинчи «кыргыз» уруулук бирикмеси Чаа-Хол, Шаган, Арысу, Элли-Хем, Чадан, Бом-Хемчик, Улуг-Хемдин аймактарын мекендешерин өз мезгилинде профессор Н.Ф.Катанов да белгилеген [17, С.60].

Эки элдин этностук байланыштарын уруу-урук аталыштарындагы параллелдүүлүктөр да чагылдырат. Төмөндө кыргыз-тува этнонимиясындагы параллелдер толук берилди: кыргыз-кыргыз, мунгуш - монгуш, аркалык (мунгуш) - аргалык, баарын - бараан, чот (басыз) - чооду, тубай (саруу) - туба, туума кашка (саруу) - тума, туума тукум (найман) - тума, карасакал (баргы, дөөлөс, саяк) - карасал, олет (саруу) - элёт, сарттар (адигине) - сат, тагай (геноним) - тагай, кесек - кезек, сарык (нойгут) - сарыг, төлөн (солто) - толан, жети уруу (кытай, саруу) - чети тончак, дөөлөс - түлүш, адыг түлүш - адигине, балыкчы (саруу) - балыкчы, кузгун тобу (сарттар) - хускун, кабели (кыпчак) - ховалыг, дөрбөн улуу (тынымсейит), кара багыш - хара, куу уул (геноним) - хуулар, төрдөш (кытай) – төдөш, уйгур (мунгуш) - уйгур, мангыт (мунгуш) - мунгат, шыгай (геноним) - шагай, баят (тейит) - баяут, кереит (дөөлөс) - хирейд, каратал (геноним) - хара тал ж.б. Бул параллелдердин (мунгуш этнониминен башкасы) дээрлик бардык аналогдорун

хакас жана алтайлыктардын курамынан кездештирүүгө болору, кыргыздардын аталган элдердин этникалык тарыхындагы ролун чагылдырат.

Бүгүнкү хакастардын этностук жүзүнүн калыптанышына самодий, кет тилдүү элементтер да катышкан. Ириде, деген менен сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезинде, салттуу маданиятынын калыптануусунда башкы ролду ойношкан. Ошондуктан, хакастар байыркы енисейлик кыргыздар менен азыркы кыргыздардын ортосундагы байланышын тактоодо Манжуриядагы (Хэйлунцзянь) фу-ю кыргыздарынын тобу, сары уйгурлар жана лобнорлуктар сыяктуу эле бириктирүүчү жагдайлардан болуп калат. Профессор В.Я.Бутанаев “кыргыздардын курамындагы кет (самодий) этнокомпоненттеринин болушу теңиртоолук кыргыздардын түпкү мекени Енисей чөлкөмү деген теориянын тууралыгын далилдейт” – деп жазат [10, С.62].

Хакастардын курамындагы “кыргыз” сөөктөрү (уруктары) эң көрүнүктүү, тектүүлөрдөн болуп эсептелген жана бул этнонимдер хакас уруктарынын дээрлик бардыгынан кездештери байкалган. Эгерде хакастарда жалпысынан 1200 фамилия белгилүү болсо, “кыргыз” сөөктөрү (уруктары) алардын бир кыйласын түзөт. Төмөндөгү уруу-урук аталыштарындагы параллелдер тектик жалпылыкты аныктайт: кыргыз ≈ хыргыс, мангыт ≈ мюнгат, желдең ≈ чилдег, бөгөжү ≈ пёгечи, бука ≈ пуга, тубай ≈ туба, карга ≈ харга, кашка ≈ хасха, абакан ≈ абакан, жети кашка ≈ юс хаска, төөлөс ≈ тилегес, сарттар ≈ сартах, кайдуулат ≈ кый, соколок ≈ соххы, кыйра ≈ хый, аскалы ≈ сакачы, бугу ≈ пуга ж.б.

Башка өлкөлөр, элдер сыяктуу эле Кыргызстандын аймагы узак мезгилдер, доорлор ичи анын топонимиясында из калтырган татаал тарыхый окуялардын чордону болуп келген. Түркүн тилдүү элдердин, уруулардын бир канча ирет көчүп келүүлөрү географиялык аталыштардагы көп катмардын калыптанышына алып келген. Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын, ага жамаатташ аймактардын топонимиясы, анын пайда болуусу, маанилери жалпы бир кыртышта жаралган. Кыргызстандын географиялык аталыштарында нукура кыргыз энчилүү аттары басымдуулук кылат. Мындан сырткары, Кыргызстандын аймагынан байыркы түрк, Түштүк Сибирдин түрк-монгол, фарси тектүү аталыштары да кездешери маалым. Маселен, Хакас-Минусин ойдуңунун географиялык аталыштарында түрдүү тилдик катмарлар бар экендиги байкалат. Алардын ичинен эң байыркы катмары кет жана самодий топонимдери болуп саналат. Бирок, бул аймактын географиялык аталыштарынын негизги бөлүгү, болжол менен алганда 70% енисей кыргыздарынын тили менен байланышканын изилдөөчүлөр белгилешет. Бул кыргыздардын Ортолук Енисей аймагындагы жерлерге миң жылдар бою өкүм сүргөн үстөмдүгүн аныктары шексиз [11, С.6-11]. Хакас-Минуса ойдуңундагы жер-суу аттарынын эң байыркы катмары кет жана самодий тилдүү урууларга таандык болушу, бул аймакка

кыргыздардын б.з. IV-V кк. биротоло журт которуп өздөштүрүүсү, жергиликтүү кет, самодий урууларын өзүнүн курамына сиңирүүсүн чагылдырышы анык.

Кыргызстандын жана Саян-Алтайдын топонимиясынын өзгөчөлүктөрү геоморфологиялык структуранын рельефи жана жергиликтүү айлана-чөйрөнүн түз чагылдырылышында болуп саналат. Буга кыргыздардын хакастар, алтайлыктар, тувалар сыяктуу эле миңдеген жылдар бою көчмөн, жарым көчмөн, жек иштетүүчүлүк турмуш маданияты менен жашап келиши далил боло алары ырас. Деген менен, енисей кыргыздарынын чарбалык уклады көп тармактуу болуп, калыптанган экономикалык негиз мамлекеттин жана андагы жашаган калктын ички керектөөлөрүн толук канааттандырган. Кыргыздарда мал чарбачылыгы, жер иштетүүчүлүк (дыйканчылык), аңчылык, металлургия ж.б. тармактар жогорку деңгээлде өнүккөн. «...адамдардын чарбалык бул ишмердүүлүгү алардан тоолорду жана өрөөндүү жерлерди, дарыя жана сууларды, жайыттарды, жолдорду мыкты өздөштүрүүнү талап кылган». Ошондон улам, кыргыздар жашаган жерлерде алар жүргүзгөн чарбанын мүнөзүн аныктаган жер-суу аттары да арбын кездешет. Саян-Алтайдын топонимиясында жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү (фауна жана флора) менен байланышкан географиялык аталыштар жыш кездешет. Жер-суу аталыштарындагы окшоштуктар жана бирдиктүү лексикалык-грамматикалык негиз бул аймактарды теги жагынан этностук жалпылыкты түзгөн бир эл (уруу) узак убакыттар бою мекендеп келгендигин чагылдырат.

Алтай аймагы эпосто Жакыптын адашып жашап турган жери катары да кеңири айтылат. Эпосто чагылдырылган конкреттүү топонимдер боюнча Жакыптын жердеген конуштары Теңиртоонун чыгыш бөлүгүндөгү аймактар экендиги ачык берилген... (Манас. Энциклопедия. Т.1, 87). Тилчилер С.Исаев жана Ж.К.Сыдыковдор эпостогу 840 топонимге иликтөө жүргүзүшүп, Алтай - 153, Букар – 248, Бээжин - 934, Кең-Кол - 142, Талаа - 653, Каңгай - 27, Иле - 22, Кең-Өзөн - 14, Лоп - 14, Кашкар - 36 ирет эскерилерин жазышат [19, С.124-125]. Фольклорчу Т.Абдракунов эпостогу Бээжин жана Кангай топонимдеринин негизинде кыргыз урууларынын локалдашуусу, дастандагы негизги тарыхый окуялар жөнүндө өзүнүн жүйөлүү пикирин жазган [1. С. 638-640].

Таанымал кыргыз географы С.Өмүрзаков «арт» сөзү жалганган топонимдер Кыргызстан, Тува, Тоолуу-Алтай жана кыргыздар байырлаган Чыгыш Түркстандын аймактарында кездешерин, «тоонун бели» деген сөз казак, уйгур, өзбек тилдеринде учурабагандыгына токтолот. Окумуштуу «арт» байыркы кыргыз сөзү экендигин белгилейт [32, С.86]. Мисалы, Арт-Хол (Тува) ≈ Арт-Төбө, Улуг-Арт (Тува), Кызыл-Арт (Тоолуу-Алтай) ≈ Кызыл-Арт, Кызарт (Тоолуу-Алтай) ≈ Кызарт, Огуз-Арт (Кыргызстан), Адан-Арт (Хакасия), Кис-Арт (Хакасия) ≈ Кызарт, Көкарт ж.б. «Арт» сөзүнө Махмуд Кашгари XI к. «тоонун чокусу», «көтөрүлүү, түшүү», «ашуу», «арткы жак», «тоолуу жердеги түздүк» маанилеринде түшүндүрмө берген [14,

С.22). Мындан сырткары, энциклопедист-алым Бадал-Арт, Букач-Арт, Занби-Арт, Кавак-Арт, Торуг-Арт, Яфгу-Арт топонимдери жөнүндө маалымат берет [32, С. 56; 35, С.113].

Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Ат-Башы [СГНК, 29] ≈ Ат-Башы [Молчанова 1979:148], Балыкты [СГНК, 36] ≈ Балыктуу [Молчанова 1979:148], Балыкты-Суу [СГНК, 36] ≈ Балыкты-Суу [Молчанова 1979:149], Бөрүлүү [СГНК, 47] ≈ Бөрүлү [Молчанова, 1979:164], Жыланды [СГНК, 67] ≈ Жыланду [Молчанова 1979:186], Куранкол [СГНК, 124] ≈ Куранду [Молчанова, 1979:243], Куш-Арт [СГНК, 126] ≈ Куш-Уйазы [Молчанова 1979:249], Кочкор [СГНК, 120] ≈ Кочкор [Молчанова 1979:227], Кызарт [СГНК, 126] ≈ Кызарт [Молчанова 1979:255], Текелик [СГНК, 172] ≈ Текелүү [Молчанова 1979:307] ж.б.у.с.

Кыргызстан - Хакас-Минусин (хак. Мөңгі-Суг) ойдуңу: Атана [СГНК, 29] ≈ Адын-Арт [Бутанаев 1995:18], Ала-Бука [СГНК, 22] ≈ Ала пуга көлү [Бутанаев 1995:21], Ат-Чалын [СГНК, 30] ≈ Ат чалын [Бутанаев 1995:29], Балыкты-Суу [СГНК, 36] ≈ Палыктыг-Суг [Бутанаев, 87], Бука [СГНК, 46] ≈ Пуга [Бутанаев, 1995:87], Бөрүлүү [СГНК, 46] ≈ Пүүр-Суг [Бутанаев 1995:93], Тору-Айгыр [СГНК, 179] ≈ Тору-асхыр таг [Бутанаев 1995:135], Кузгун [СГНК, 121] ≈ Хусхун [Бутанаев 1995:185], Кулун [СГНК, 122] ≈ Ала Хулун [Бутанаев 1995:21], Ат-Башы [СГНК, 29] ≈ Ат пазы хысчаг кол [Бутанаев 1995: 28], Текелик [СГНК, 172] ≈ Тике таг [Бутанаев 1995:28] ж.б.у.с.

Кыргызстан жана Тува (Тыва) аймагы: Козу-Жар [СГНК, 116] ≈ Апай ооруг [Тувинско-русский словарь, 637], Балыкты-Суу [СГНК, 36] ≈ Балыктыг-Хем [Тувинско-русский словарь, 638], Буура [СГНК, 48] ≈ Буура [Тувинско-русский словарь, 638], Куранкол [СГНК, 124] ≈ Куран [Тувинско-русский словарь, 640], Кушчу-Суу [СГНК,126] ≈ Куштуг-Кежиг [Тувинско-русский словарь, 640], Каман-Суу [СГНК, 97] ≈ Хаван-Даг [Тувинско-русский словарь, 649], Кой-Таш [СГНК, 116] ≈ Хой-Кара [Тувинско-русский словарь, 644], Жыланды [СГНК, 67] ≈ Чыланкыч [Тувинско-русский словарь, 649] ж.б.

Өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланышкан жер-суу аталыштары да кенен ареалды кучагына камтыйт:

Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Беш-Жыгач [СГНК, 40] ≈ Беш-Карагай [Молчанова 1979:156], Беш-Терек [СГНК, 41] ≈ Беш-Тыт [Молчанова 1979:156], Кайыңды [СГНК, 94] ≈ Кайыңду [Молчанова 1979:196], Кайыңды-Булак [СГНК, 94] ≈ Кайыңду-Булак [Молчанова 1979:196], Камыш-Башы [СГНК, 97] ≈ Камышлу [Молчанова 1979:202], Карагайлы [СГНК, 101] ≈ Карагайлу [Молчанова 1979:206], Карагат [СГНК, 101] ≈ Карагат [Молчанова, 206], Кара-Терек [СГНК, 110] ≈ Кара-Тыт [Молчанова 1979:213], Он-Арча [СГНК, 145] ≈ Он очок [Молчанова 1979:273], Согонду [СГНК, 161] ≈ Согоно [Молчанова 1979:290], Токойлу [СГНК, 178] ≈ Токой [Молчанова, 310], Тытты [СГНК, 186] ≈ Тытты Каба [Молчанова 1979, 322],

Табылгы [СГНК, 164] ≈ Табылга [Баскаков.,Тошакова 1977:204], Теректи [СГНК, 175] ≈ Теректи [Баскаков.,Тошакова 1947:175], Тытты-Сай [СГНК,186] ≈ Тыт Кескен [Баскаков., Тошакова 1947:204] ж.б.

Кыргызстан жана Хакас-Минуса ойдуңу: Арчалы [СГНК, 27] ≈ Арчалы [Бутанаев 1995: 27], Табылгы [СГНК, 165] ≈ Табылгат [Бутанаев 1995:127], Табылгы-Төр [СГНК, 165] ≈ Табылгылык-чул [Бутанаев 1995:127], Теректи [СГНК, 175] ≈ Теректиг [Бутанаев 1995:139], Тытты [СГНК, 186] ≈ Тыттыг-Суг [Бутанаев 1995:142], Тытты-Сай [СГНК, 186] ≈ Тыттыг-Хол [Бутанаев 1995:142], Карагайлуу-Булак [СГНК, 107] ≈ Харагайлык таг [Бутанаев 1995:163], Кара-Тал [СГНК, 109] ≈ Хара-Тал [Бутанаев, 165], Шалбаа [СГНК, 205] ≈ Шалба [Бутанаев 1995:209] ж.б.

Кыргызстан жана Тува (Тыва) аймагы: Ак-Тал [СГНК, 18] ≈ Ак-Тал [Тувинско-русский словарь 1968:636], Бел-Терек [СГНК, 40] ≈ Ий-Тал [Тувинско-русский словарь 1968: 639], Кара-Тал [СГНК, 109] ≈ Кара-Тал [Тувинско-русский словарь 1968:639], Карагайлы [СГНК, 101] ≈ Кара-Карагай [Тувинско-русский словарь 1968:639], Көк-Тал [СГНК, 86] ≈ Көк-Терек [Тувинско-русский словарь 1968:640], Теректи [СГНК, 175] ≈ Теректи [Тувинско-русский словарь 1968:642], Жоон-Терек [СГНК, 66] ≈ Чоон-Тирек [Тувинско-русский словарь 1968:645], Шибели [СГНК, 206] ≈ Шивелиг [Тувинско-русский словарь 1968:648] ж.б.

Кыргызстан жана Саян-Алтайдын жер-суу аталыштарынын басымдуу бөлүгү «көл», «тоо», «суу», «дарыя», «таш», «жар», «кыя», «ашуу», «булак», «дөбө», «жол», «баш» ж.б.у.с. жалпы аталыштардан (нарицательные названия) жаралып, жогоруда аталган кенен ареалда жыш кездешет.

Кыргызстан жана Тоолуу Алтай: Ак-Кол [СГНК, 15] ≈ Ак-Кол [Молчанова 1979:124], Адыр-Тоо [СГНК, 10] ≈ Адыр-Ой [Молчанова 1979, 118], Ак-Баш [СГНК, 13] ≈ Ак-Баш [Молчанова 1979:123], Ак-Жол [СГНК, 14] ≈ Ак-Жол [Молчанова 1979:123], Ак-Көл [СГНК, 15] ≈ Ак-Көл [Молчанова 1979:124]. Ак-Булак [СГНК, 14] ≈ Ак-Булак [Молчанова 1979:123]. Ак-Кыя [СГНК, 15] ≈ Ак-Кайа [Молчанова 1979:123], Ак-Суу [СГНК, 17] ≈ Ак-Суу [Молчанова 1979: 126], Ак-Таш [СГНК, 18-19] ≈ Ак-Таш [Молчанова 1979:126], Ак-Төбө [СГНК, 20] ≈ Ак-Төбө ≈ [Молчанова 1979:129], Ак-Тоо [СГНК,70] ≈ Ак-Туу [Молчанова 1979:127], Балык-Суу [СГНК, 35] ≈ Балык-Суу [Молчанова 1979:197], Кара-Булак [СГНК, 100] ≈ Кара-Булак [Молчанова 1979: 205], Кара-Кол [СГНК, 101] ≈ Кара Коол [Молчанова 1979:206], Кара-Көл [СГНК, 104-105] ≈ Кара-Көл [Молчанова 1979:208], Кара-Суу [СГНК, 108-109] ≈ Карасу [Молчанова 1979:210], Кара-Кужур [СГНК, 105] ≈ Кара-Кужур [Молчанова 1979:208], Кара-Үңкүр [СГНК, 112] ≈ Кара-Үңкүр [Молчанова 1979,208], Кош-Булак [СГНК, 121] ≈ Кос Булак

[Молчанова 1979, 227], Көк-Кыя [СГНК, 85] ≈ Көк-Кайа [Молчанова 1979:230], Көк-Суу [СГНК, 86] ≈ Көк-Суу [Молчанова 1979:232], Көк-Төбө [СГНК, 86] ≈ Көк-Төбө [Молчанова 1979:232], Көл [СГНК, 233] ≈ Көл [Молчанова 1979:232]. Кызыл-Арт [СГНК, 122] ≈ Кызыл-Арт [Молчанова 1979:252], Кызыл-Кыя [СГНК, 129] ≈ Кызыл-Кайа [Молчанова 1979:253], Кызыл-Жар [СГНК, 129] ≈ Кызыл-Жар [Молчанова 1979:252], Кыз-Арт [СГНК, 255] ≈ Кызарт [Молчанова 1979:255], Сары-Булак [СГНК, 130] ≈ Сары-Булак [Молчанова 1979:285], Семиз-Бел [СГНК, 101] ≈ Семиз-Бел [Молчанова 1979:288], Талды-Суу [СГНК, 168] ≈ Талды-Суу [Молчанова 1979:300], Узун-Булак [СГНК, 187] ≈ Узун-Булак [Молчанова 1979:332] ж.б.

Кыргызстан жана Хакас-Минусин ойдуңу: Айран-Суу [СГНК, 12] ≈ Айран-Көл [Бутанаев 1995:20], Ак-Баш [СГНК, 13] ≈ Ах-Паш [Бутанаев 1979:29], Ак-Таш [СГНК, 14] ≈ Ах-Тас [Бутанаев 1995:32], Ак-Тоо [СГНК, 20] ≈ Ак-Таг [Бутанаев 1995:31], Ак-Суу [СГНК, 17] ≈ Ах-Суг [Бутанаев 1995:31], Ак-Жар [СГНК, 14] ≈ Ак-Чар [Бутанаев 1995:32], Көк-Таш [СГНК, 87] ≈ Көк-Тас [Бутанаев 1995:50], Көк-Ой [СГНК, 85] ≈ Көк-Ой [Бутанаев 195:50], Муз-Тоо [СГНК, 636] ≈ Мус-Таг [Бутанаев 1995:70], Балык-Суу [СГНК, 40] ≈ Палыктыг Суг [Бутанаев 1979:87], Чоң-Сары-Ой [СГНК, 41] ≈ Сарой [Бутанаев 1979:97], Сары-Көл [СГНК, 158] ≈ Сарыг Көл [Бутанаев 1979:97], Сары-Суу [СГНК, 160] ≈ Сарыг Суг [Бутанаев 1979:103], Тогуз-Булак [СГНК, 160] ≈ Тогыс-Суг [Бутанаев 1979:133], Үч-Эмчек [СГНК, 190] ≈ Үс имчек таг [Бутанаев 1979:146], Кара-Көл [СГНК, 104-105] ≈ Хара көл [Бутанаев 1979:163], Кара-Булак [СГНК, 100] ≈ Хара пулук [Бутанаев 1979:165], Кара-Таш [СГНК, 109] ≈ Хара-Тас [Бутанаев 1979:165], Кара-Көл [СГНК, 100] ≈ Хаара-Хөл [Бутанаев 1995:164], Кызыл-Тоо [СГНК, 131] ≈ Хызыл-таг [Бутанаев 1979:186], Кызыл-Суу [СГНК, 130] ≈ Хызыл-Суг [Бутанаев 1979:186], Кызыл-Жар [СГНК, 128] ≈ Хызыл-Чар [Бутанаев 1979:185] ж.б.

Кыргызстан жана Туванын (Тыва) аймактары: Ак-Таш [СГНК, 18-19] ≈ Ак-Даш [Тувинско-русский словарь 1968:636], Кара-Кужур [СГНК, 105] ≈ Ак-Кужур [Тувинско-русский словарь 1968:636], Ак-Турпак [СГНК, 21] ≈ Ак-Довурак [Тувинско-русский словарь 1968: 636], Ак-Тал [СГНК, 18] ≈ Ак-Тал [Тувинско-русский словарь 1968:636], Ак-Кыя [СГНК, 18] ≈ Ак-Хоя [Тувинско-русский словарь 1968:636], Байтак [СГНК, 34] ≈ Пай-Даг [Тувинско-русский словарь 1968:637], Башкы-Суу [СГНК, 38] ≈ Баш-Хем [Тувинско-русский словарь 1968:637], Ак-Көл [СГНК, 15] ≈ Ак-Хөл [Тувинско-русский словарь, 637], Кара-Булун [СГНК, 100] ≈ Кара-Булун [Тувинско-русский словарь 1968:639], Кара-Тоо [СГНК, 110] ≈ Кара-Таг [Тувинско-русский словарь 1968:638], Кара-Суу [СГНК, 108] ≈ Кара-Суг [Тувинско-русский словарь 1968:639], Кара-Тал [СГНК, 103] ≈ Кара-Тал [Тувинско-русский словарь 1968:638], Кара-Көл [СГНК, 105] ≈ Кара-Көл [Тувинско-русский словарь 1968:639], Көк-Таш [СГНК, 96-87] ≈ Көк-

Даш [Тувинско-русский словарь 1968:640], Кызыл-Арык [СГНК, 127] ≈ Кызыл-Арыг [Тувинско-русский словарь 1968:640], Кызыл-Тоо [СГНК, 131] ≈ Кызыл-Даг [Тувинско-русский словарь 1968:640], Сары-Булуг [СГНК, 156] ≈ Сары-Булуг [Тувинско-русский словарь 1968:642], Каракол [СГНК, 161] ≈ Хара-Хөл [Тувинско-русский словарь 1968:643], Сары-Көл [СГНК, 158] ≈ Сарыг-Хөл [Тувинско-русский словарь 1968:642], Жоон-Терек [СГНК, 66] ≈ Чоон-Тирек [Тувинско-русский словарь 1968:645] ж.б.

Кыргызстан жана Саян-Алтайдын географиялык негизи эки, айрым учурларда үч компоненттен турарын белгилүү зарыл. Алардын көпчүлүгү абстракция жана субстантивация кубулуштарынын натыйжасында келип чыккан жалгыз лексикалык бирдик болуп калган. Ошону менен бирге, жогорудагы топонимиялык параллелдерде этногенетикалык терең жалпылыктар байкалып турат. Мисалы, VI-XVIII кк. кыргыз топонимдеринин (Минусин ойдуңундагы енисейлик кыргыздарга таандык) бүгүнкү чейин формасы өзгөрүүсүз сакталып келди. Бул Тоолуу-Алтай, Тува жана Түндүк-Батыш Монголиянын жер-суу аттарына да мүнөздүү көрүнүш. «Уруунун, элдин байыркы миграциясын аныктоодо, анын баштапкы жана акыркы көчүп-конуу ареалын тактоо зарыл». Көчүп-конуп жүрүүнүн баштапкы жана акыркы пункттарындагы жер-суу аталыштары мааниси, формасы жагынан өтө жакын, көпчүлүк учурда алар эч бир өзгөрүүсүз бойдон алынып келинет (Топонимика и историческая география. -М., 1976.-С.7). Мисалы, Кыргызстандын аймагындагы Чүй, Кемин, Ачы, Кулунду, Аксы, Көк-Арт, Кызыл-Сеңир, Ак-Баш, Ат-Башы, Ала-Бука, Пачата, Сыны ж.б.у.с. жер-суу аттары Саян-Алтайдын топонимиясында да кайталанат.

Хакас-Минусин ойдуңундагы топонимикалык (жер-суу) аталыштардын бүгүнкү кыргыз этнонимиясында (уруу-урук, эл аталыштары) бир топ параллелдери такталды: Үчөй (саяк) ≈ Үчей, кабай (моңолдор) ≈ Хабай, кудайлат (басыз) ≈ Худалат, абакан (мундуз) ≈ Абакан, карды (кушчу) ≈ Харлыг-Хөл, кузгун (сарттар) ≈ Хусхун, кара куш (баргы) ≈ Хара-Хуш, карагана (басыз) ≈ Харагана, бай терек (сары багыш) ≈ Пай-Тирек, багачы (моңолдор) ≈ Пагача, эрке булан (сары багыш) ≈ Пулан ж.б.

Жогорудагы аткарылган иликтөөлөр, жер-суу аталыштарындагы параллелдер кыргыздардын Саян-Алтай түрк тилдүү элдери менен тарыхый этногенетикалык, этномаданий байланыштарын дагы бир ирет тастыктайт. Жогорудагыдай жалпылыктар кыргыздардын байыркы жана орто кылымдардагы жайгашуу алкагын, этникалык-маданий чөйрөнү аныктары ырас. Жер-суу аталыштарындагы мындай окшоштуктар кокусунан эле келип чыгуусу мүмкүн эмес жана кыргыздардын аталган кенен ареалдагы калтырган тарыхый изи катары кароо азбел. Жер-суу аталыштары жана андагы параллелдер тарыхый маалыматтарды гана бербестен,

тилдеги диалектилердин өнүгүшүн чагылдырган маалыматтар лингвистикалык маанилүү булак катары кызмат кылары анык.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Абдракунов Т. О топонимах «Бээжин» и «Кангай» в эпосе «Манас»//Тюркология-88.-Фрунзе, «Илим», 1988. - С. 688-689.
2. Абдракунов Т. Бабалардан калган сөз. -Фрунзе, «Илим», 1990. – 134 б.
3. Баскаков Н.А., Тошачова Т.М. Ойрато-русский словарь.-М.:1947. -312 с.
4. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III.-М.-Л.: 1950-1953.
5. Бутанаев В.Я. Хакасские народные названия исторических памятников//Вопросы древней истории Южной Сибири. - Абакан, 1984. –С. 34-45.
6. Бутанаев В.Я. Этническая культура хакасов. -Абакан, 1988. - 352 с.
7. Бутанаев В.Я. Историческая судьба енисейских кыргызов по данным фольклора народов Южной Сибири\ВЭКИН. –Фрунзе, 1989.
8. Бутанаев В.Я. Хакасы из провинции Хэйлунцзян. –Абакан, 2006. -88 с.
9. Бутанаев В.Я. История Хакасии. Курс лекций. –Абакан. 2009.
10. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. -М.: 1990. -272 с.
11. Бутанаев В.Я. Топонимический словарь Хакасско-Минусинского края.-Абакан, 1995.
12. Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. -Абакан, 2000. -234 с.
13. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.
14. Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит-тюрк. Индекс-словарь. -Ташкент, 1967. - 456 с.
15. Вайнштейн С.И. Историческая этнография тувинцев. Проблемы кочевого хозяйства. -М.: «Наука», 1972. -313 с.
16. Дьяконова А.П. Южные тувинцы как историко-лингвистический ареал Тувинской АССР//Народы и языки Сибири. Ареальные исследования. -М.: «Наука»,1978.-С.55-59
17. Дулов А.И. Социально-экономическая история Тувы в XIX - нач. XX вв. -М.: «Наука», 1956. - 608 с.
- 17-а. История Тувы. Т. I. Новосибирск, 1991. – 367 с.
18. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Б.: 2005. – 600 б.
19. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. –Б., 2013.
20. “Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. – Бишкек.: 1995.
21. Молдобаев И.Б. “Манас” – историко-культурный памятник кыргызов. –Б.:1995.
22. Молчанова О.Т. Топонимия Горного Алтая. -Горно-Алтайск, 1979. - 388 с.
23. Монгуш Кенин Лопсан. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. - Новосибирск, 1987.
24. Покровский А.А. Термины родства в тюркских языках//История развития лексики тюркских языков. М.: 1961. -С.11-81.
25. Потапов Л.П. Некоторые итоги тувинской экспедиции//СЭ. 1959. №5. -С.109-123.
26. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М.: 1989. -749 с.
27. Савинов Д.Г. Ещё раз о связях между кыргызами Тянь-Шаня и Енисея (в свете современных данных археологии) // Лавровские (Среднеазиатско-кавказские) чтения 1994-1995 гг. Краткое содержание докладов. — СПб.: МАЭ РАН, 1997. — С. 22-24.
28. Словарь географических названий Киргизской ССР. -Фрунзе, 1988. - 211 с. (СГНК).
29. Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. -Кызыл, 1971. - 485 с.
30. Топонимика и историческая география. -М.: 1976.
31. Тувинско-русский словарь. –М.: 1968.
32. Умурзаков С.У.К исторической топонимии Киргизии//Ономастика Средней Азии. -Фрунзе, «Илим», 1978. - С. 53-57.

33. Умурзаков С.У. Этногенетические заметки о некоторых топонимах Киргизии//Ономастика Киргизии. -Фрунзе, «Илим», 1982. - С. 4-19.
34. Ушницкий В. Научное обозрение Алтая. № 1 (3).2012, -С.51.
35. Чороев Т.К. Тенгир-Тоо как регион этногенезиса киргизского народа//Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. -Бишкек, 1996. - С. 204-209.
36. Чороев Т.К. Некоторые сведения по истории раннесредневековых тюркских этносов Восточного Туркестана// Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. - Кемерово, 1994. - С. 96-102.
37. Чоротегин Т. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии до монгольского времени. –Бишкек, 1995. - 204 с.
38. Чоротегин Т. Об истоках киргизской государственности//Эхо событий. –Б.: 1997. - С. 3-4.
39. Юнусалиев Б.М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка//Вопросы языкознания. М.: 1955. –С.43-49.